

Halotti szemfedők

Balogh Bodor Tekla

32

a honfoglalás korából

Dienes István (1929–1995)

Tiszaeszlár-Bashalom Fenyvespart II. temető 10. sírjának temetési rekonstrukciója (készítette: Pápai Fruzsina)

A Kárpát-medence magyar honfoglalás kori temetkezési szokásai között jól megfigyelt és dokumentált elem a halotti szemfedők használata. Elsőként Dienes István írta le részletesen az 1958-ban előkerült Tiszaeszlár-Bashalom Fenyvespart II. lelőhelyen feltárt honfoglalás kori leletek kapcsán a jelenséget: az egyik elhunyt szemgödrein és szájnílásán szögletes ezüstlemezeket, alattuk pedig bőrlepel maradványait találta meg.

Az elhunyt arcát borító halotti lepelre felvarrt vagy csupán a szemekre és a szájra helyezett fémeleteket formai szempontból négy fő csoportra lehet osztani. A legismertebb és legjelentősebb szemfedőleletünk a Rakamaz, Strázsa-domb temető A sírjából származó aranylemezpár. A halotti szemfedő itt két részből áll: a szemlemez fekvő nyolcas alakú, a szemnyílásoknál ovális kivágással, s ehhez hasonló a szájlemez is.

Leggyakrabban szögletes, négyzet alakú, ezüstlemezekből kivágott lemezeket helyeztek az elhunyt szemére és szájára, de előfordult, hogy eredetileg más funkciójú vereteket (például ruhavereteket) használtak fel másodlagosan a temetés során. Ritkább esetben pénzérmékkel takarták le a halottak szemét és száját.

Száj- és szemfedőlemezek az elhunyt koponyáján
(Tiszaeszlár-Bashalom
Fenyvespart, II. temető, 10. sír)

A testlélek definíciója szerint az a lélek, amely az emberi testben található, hozzákötethető minden élettani működés, valamint az érzelmi, értelmi készségek. Másik elnevezésében, a leheletlélek szóban található meg a beszédes lehelet szó, hiszen a lehelet, a lélegzés jelenti magát az életet. A szabadlélek, árnylélek vagy fejlélek a fejben lakozik, és minden élőlény szabad, testen kívüli alakja, kinézete a tulajdonosáét tükrözi. Szabad, mert szabadon járhat-kelhet, a honfoglalók az álmokat, látomásokat ennek a léleknek a jelenlétével magyarázták és értelmezték. Hitük szerint a sámánok szertartásai során szabadlelkük utazik a világok között, míg testük helyben marad. Különböző betegségeket is a szabadlélek ' elvesztésével ' magyaráztak, így egyes betegségek okának azt tarthatták, hogy a szabadlélek nem talál vissza, valamiért nem tud visszajutni tulajdonosa fejébe.

A halotti szemfedők funkciójának, jelentésének megfejtéséhez nélkülözhetetlen lenne a honfoglalók ősi hiedelemvilágának ismerete, melyről azonban csak feltételezéseink vannak. A korábbi elméletek szerint a honfoglaló magyarok lélekhiedelme a finnugor, illetve az eurázsiai népekhez hasonlóan a lélek kettősségén alapul: megkülönböztették a testlelket és a szabadlelket.

A halotti szemfedők funkciója biztosan az elhunyt lelkével kapcsolatos egykori elképzelésekkel hozható összefüggésbe. Feltételezések szerint a honfoglalók hite szerint az ember halálakor a lélek elindul a túlvilág felé. Azért, hogy ez az utazás sikeres legyen, illetve, hogy maga a túlvilági élet a való élet mintájára működhessen, különböző tárgyakkal, étel- és állatáldozatokkal látták el az eltemetettet, olykor halotti szemfedővel. Már a honfoglalás korában is gyaníthatóan félték az élők a halott visszajárásától és igyekeztek különböző módon meggátolni azt (sírba nyilazás, halott leszögezése, az elhunyt hasra fektetése, csonkítás).

Szem- és szájlemez
Rakamazról
(fotó: Hapák József)

A bajanovói maszk
(9. század, Perm régió)

Szibériai sámán szertartás közben

A halotti szemfedők esetében máig megválaszolatlan a szokás pontos jelentése, vajon a halott védelmét szolgálták-e, vagy éppen ellenkezőleg, az élőket óvták az elhunyt ártó pillantásától, netán a testét elhagyó lelkétől. A kérdés régészetiileg megfoghatatlan és meghatározhatatlan, a kutatás ezért ezt néprajzi párhuzamok segítségével igyekezett megérteni.

Az ugor és a belső-ázsiai területen vizsgált temetkezési szokásokban a gyakorlat magyarázatául mind a halott védelme, mind az élők védelme megtalálható. A szemfedő a halott látását akadályozta, így biztosították, hogy az elhunyt ne ragadjon magával senkit sem az élők közül a túlvilágra. A szemekre és a szájra helyezett lemezek, tárgyak segítségével az elhunyt nem tud már sem látni, sem beszélni, sem hallani, szagolni, illetve lélegezni. Ezáltal az eltemetett teljesen elveszíti minden kapcsolatát az élők világával, és átlép a túlvilágba (osztjákok). Ezzel szemben egyes területeken a halotti maszkok és szemfedők az elhunyt arcát szimbolizálták és a látásban segítettek (mongóliai kazakok). Máshol a lemezek az elhunyt szellemét is védhették, melyet a túlvilág felé vezető úton ártó szellemek támadhattak meg.

Halotti maszk Tankajevkából (fotó: Mende Balázs Gusztáv)

A halotti maszkok és szemfedők használata térben és időben széles körű elterjedést mutat egész Euráziában a paleolitikumtól az antikvitáson át a kora újkorig. A honfoglalás korára keltezhető halotti szemfedők az Urál-vidék kora középkori leletanyagában megfigyelt hasonló darabokkal mutatnak nagyfokú kapcsolatot.

Az ártó pillantás jelenlétére és az attól való félelem, illetve védelem különböző formáira az antik időkől és a mitológiából is számtalan példa ismeretes. Elég csak Medúza kővé dermedt pillantására gondolni, ami fejének levágása után is megmaradt. A későbbiekben nem csupán Athéné istennő viseletének részét képezte az elrettentő ábrázolás, hanem egyiptomi textileken is megjelent, hétköznapi emberek ruhájának díszeként. A gondolati háttér ismeretes, a rossz szellemek, az ártó pillantások ellen szólt. E pillantások következményei között szerepeltek a különböző betegségek, a halál is, de kihatással lehettek a gazdaság állapotára.

A szem- és szájnylások elfedése, vagy éppen azok hangsúlyozása tehát egymásnak ellentmondó elképzelésekre utal. Míg egyes halotti szemfedők – formájukból következtethetően – elzárhatták a halott tekintetét és a lélek útját, mások inkább megnyitották és hangsúlyozták azt. Az ártó lélek visszajárásának meggátolására jó pár más mód ismeretes a honfoglaló temetkezésekből, a korábban említett rendellenes temetkezések értelmét az elhunyt lelkének visszajárásától való félelemhez köthetjük. Ezek a sírok jellemzően nem tartalmaztak egyéb leleteket, ezzel szemben a halotti szemfedőt tartalmazó sírok sokszor meglehetősen leletgazdagok. Pontosan ezért, az eltérő értelmezési lehetőségek miatt, minden egyes esetet külön kell megvizsgálni.

Jól látható, hogy a honfoglalás korának temetkezési szokásai és az ehhez kapcsolódó hitvilági nézetei rendkívül összetettek, viszont sajnos jelenleg csak találgathatjuk a szemfedők pontos funkcióját és értelmét.

Medúza-fej egy római mozaikról

